

*Олена Іванівна Павлюк,
викладач кафедри психології Дрогобицького
державного педагогічного інституту ім. Івана Франка*

ОСОБЛИВОСТІ РЕФЛЕКСІЇ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ МОЛОДШОГО ШКОЛЯРА

У наш час в психології не існує, напевно, настільки невизначеного і в той час найбільш важливого для теорії і практики поняття, як поняття особистість. Сьогодні, в умовах оновлення української національної школи, завдання розвитку особистості учнів є для педагогів найбільш пріоритетним.

Процес становлення особистості, різних її сфер починається ще задовго до школи. Але саме учбова діяльність і основні психічні новоутворення, які формуються в ній, стають провідними чинниками розвитку особистості дитини.

Необхідною умовою процесу становлення особистості дитини є засвоєння нею моральних знань, аналіз і оцінка вчинків, стосунків і якостей людей, які її оточують, аналіз і оцінка самого себе. Знання про себе є важливим фактором становлення особистості. Л.І Божович вважає, що людина, яка є особистістю, володіє поведінкою і діяльністю (5, с.421). Тобто, коли у людини формуються механізми саморегуляції, які ґрунтуються на знаннях про себе.

Визначаючи поняття «особистість», С.Л.Рубінштейн виділив у якості її найближчого показника усвідомленість відношень суб'єкта: «особистістю є лише та людина, яка має своє ставлення до оточуючого, усвідомлено встановлює це ставлення так, що воно виявляється у всій його суті» (20, с.639).

Знання про себе, усвідомленість своїх взаємостосунків з оточуючими передбачає аналіз, внутрішнє обговорення своїх дій, вчинків, тобто певний рівень розвитку рефлексії, яка є одним із найважливіших новоутворень молодшого шкільного віку. У зв'язку з цим постає питання: як проявляється і функціонує рефлексія в особистісній сфері молодшого школяра?

Для того, щоб дати відповідь на це питання, розглянемо спочатку погляди різних авторів на сутність рефлексії.

Поняття «рефлексія» бере початок ще в античній філософії. Але в історії філософії воно отримує в основному ідеалістичне трактування: як початковий атрибут божественного розуму (Платон), рушійна сила розвитку світового розуму (Гегель), самоактивність (Декарт), нова свідомість і регулятор особистості (Шопенгауер).

У матеріалістичній науці поняття «рефлексія» отримує принципово інше розуміння, пов'язане перш за все з «розривом» «Я», виходом за його межі, ствердження соціально-історичної зумовленості рефлексії, у зв'язку з процесом соціальної, зокрема, міжособистісної взаємодії.

Вивчення рефлексії як вищого рівня функціонування свідомості полягає, на думку Дж.Локка, у спостереженні, при якому розум аналізує свою діяльність і способи її проявів. Це стало передумовою сучасного розуміння рефлексії: принцип людського мислення, який спрямовує на осмислення і усвідомлення власних форм і передумов, предметний розгляд самого знання, критичний аналіз змісту і методів пізнання, діяльність самопізнання, яка розкриває внутрішню будову і специфіку духовного світу людини (14). Таким чином, у понятті «рефлексія» сучасна філософія включає і саме функціонування знання, і принцип мислення, і діяльність.

З іншого боку, відомий підхід, при якому під рефлексивністю розуміється здатність до самовідображення, на що у своїх положеннях звертають увагу ряд психологів.

Так, на будь-якому рівні суб'єктивного відображення існує нейропсихологічна регуляція – рівень саморегуляції індивіда, який визначається емоційними, мотиваційними і особистісними структурами, центральним змістом при цьому є відображення об'єктивної реальності. Проте на особистісному рівні протікання когнітивних процесів регулюється усвідомлено за допомогою рефлексії, і ця регуляція базується на здатності людини вийти за межі ситуації, виступити в ролі ніби іншого, здійснити «хід за суперника» (Анохін П.К., Лурія А.Р. та інші).

С.Л.Рубінштейн вказує на те, що існує два ставлення до життя. Перший – в межах безпосередніх зв'язків, другий пов'язаний з появою рефлексії: «Вона ніби призупиняє безперервний процес життя і виводить людину подумки за її межі. Іншими словами, перший спосіб – співпадати з умовами життєдіяльності, а другий – знаходитися у ставленні до цих умов» (20).

Появу даного ставлення на основі рефлексії природи деякі автори пов'язують з функцією спілкування, важливим компонентом якого є рефлексія. При цьому функцію спілкування людина зберігає і наодинці із самим собою, проявляючи здатність до аутокомунікації.

Рефлексія, походючи із ситуації діяльності і спілкування, стає необхідною «для зміни рівня і характеру активності у залежності від перебігу діяльності» (1).

В.І.Слободчиков розуміє суть рефлексії як розрив, роздвоєння, вихід за межі будь-якого безпосереднього процесу чи стану, який протікає автоматично (21).

Феноменологічно виражений факт при появі внутрі- і міжособистісних конфліктів. Багатомірність і багатоаспектність «Я» породжує можливість певної дезадаптації особистості із зовнішнім світом або порушення внутріособистісної гармонії. Це ставить людину перед необхідністю інтерпретації власної поведінки з метою пояснення її собі та іншим і подолання дискомфортної ситуації.

Б.Ф.Ломов розглядає рефлексію як одну із важливих властивостей свідомості (15). С.Л.Рубінштейн також вказував, що виникнення свідомості пов'язане з виділенням із життя і безпосереднього переживання рефлексії на навколишній світ і на самого себе. Свідомість – це завжди знання про щось, що поза нею (20).

В.Вундт дав розуміння рефлексії, близьке до розуміння самоспостереження як «внутрішнього сприймання». Проте рефлексія – це не тільки самоспостереження, а й інтерпретація, пояснення свого внутрішнього світу, а нерідко і його перебудова. Рефлексія, на наш погляд, ближче до самоексперименту, ніж до самоспостереження, бо передбачає момент вищої особистісної активності, різноманітні впливи суб'єкта на себе з метою більш успішної реалізації власного внутрішнього світу у реальному житті.

Щоб підкреслити момент особистісної активності, деякі автори визначають поняття «рефлексія» не через самоспостереження, а як процес самопізнання суб'єктом внутрішніх психічних актів і станів, виділяючи когнітивну функцію рефлексії (19,24).

Ряд дослідників пов'язують функціонування рефлексії з категорією вчинку. Вчинок відзначається полімотивованістю. Причому мотивам приписується конфліктний зміст, в результаті чого вчинок стає вибором. Проте спонукання не є повністю усвідомлювані.

І для їх усвідомлення необхідна спеціальна діяльність – рефлексивна (20,22). М.Й.Боришевський розглядає рефлексію як один з механізмів саморегуляції поведінки. Саме здатність до рефлексії забезпечує індивіду можливість інтегрувати в собі одночасно дві функції: функцію суб'єкта поведінки і функцію об'єкта управління (7).

Однією з найбільш розвинених є соціально-психологічна традиція вивчення рефлексії. Для неї характерне розуміння рефлексії як відображення суб'єктивного світу іншої людини в якості зворотнього зв'язку, який дозволяє контролювати, певною мірою передбачати, керувати діалогом (3) як простеження мислення однієї людини за допомогою іншої, у тому числі й уявлення суб'єкта про те, як він сам сприймається партнером по спілкуванню (19).

Оскільки у даному випадку рефлексія пов'язана із суб'єктивною спробою стати на точку зору іншої людини, прийняти його внутрішню позицію, і має безпосередній вихід у проблему міжособистісної взаємодії, даний тип рефлексії можна позначити як міжособистісну рефлексію.

Н.І.Гуткіна виділяє особистісну рефлексію як спеціальну діяльність самопізнання і логічну рефлексію, спрямовану на вирішення завдань. Вона також вбачає психологічну суть рефлексії в її дослідницькій функції.

Наступний аспект психологічного вивчення рефлексії – інтелектуальний: у даному випадку рефлексія вписується у контекст інтелектуального процесу, розглядається як змістова мислительної діяльності. Висуваючи 4-рівневу будову мислительного процесу, рефлексію включають у його структуру як один із рівнів.

С.Л.Рубінштейн відзначав, що усвідомлення особистісних властивостей – питання не стільки інтелектуальне, скільки моральне. Будь-який вчинок повинен бути розглянутий у системі внутрішніх переконань, принципів поведінки, етичних норм (20). Про це ж говорив і Л.С.Виготський, який вважав важливою ознакою моральності особистості наявність у неї совісті як закладеної здатності до абсолютно надситуативного суду людини над собою.

І.Д.Бех вказує на те, що рефлексія виступає операцією, на основі якої розглядається процес морального розвитку особистості, оскільки його основу складає звернення свідомості вихованця на себе з метою формування моральної самосвідомості. Виділяється інтелектуальна і моральна рефлексія. Моральна передбачає здатність індивіда

осмислювати свої спонукання, передбачає результати вчинків з врахуванням власної позиції і позиції інших людей, здатність до узгодження цілей поведінки із засобами їх досягнення. Така рефлексія здійснюється у формі діалогічного ставлення до самого себе (спілкування із самим собою як з іншим, зі своєю свідомістю як з повноцінною іншою свідомістю) (6).

Рефлексивна позиція вимагає від суб'єкта вміння поставитись до самого себе як до предмета, що володіє психологічною стійкістю, яка відрізняється від стійкості речей та явищ, що його оточують.

Деякі автори приписують моральній рефлексії ряд функцій. Це і дослідження своїх дій та мотивів, а в результаті такого самопізнання обґрунтування моральних мотивів, рішень (13), і своєрідна міра сформованості моральної свідомості у індивіда, яка свідчить про властивість його як морального суб'єкта (С.Ф.Анісімов, А.А.Гусейнов), функція «репродуктивного і продуктивного засвоєння моральних цінностей» (13).

У цілому ж, відзначаючи поліфункціональність моральної рефлексії, дослідники вважають, що рефлексію характеризує моральна свідомість у цілому і обов'язково передбачається моральною позицією особистості. Тобто рефлексія – це функціональна якість всієї системи особистісної свідомості, а не окремих структурних елементів моральної свідомості.

Рефлексія забезпечує вихід за межі ситуації, ставить людину перед проблемою відповідальності у моральному плані за все скоєне і все втрачене. Тут починається або шлях до душевної спустошеності, до цинізму, до морального розладу або до моральної нестійкості, або інший шлях – до побудови людського життя на новій свідомій основі. З появою рефлексії пов'язане філософське осмислення життя (20).

А.Н.Титаренко вказує, що подолання розриву між моральними знаннями і моральною свідомістю можливе, оскільки рефлексія виступає посередницькою ланкою, яка, по-перше, з'єднує моральну сферу особистості з психікою інших людей, по-друге, з'єднує логічні операції морального мислення з моральною моторикою особистості, а також з почуттям і волею особистості.

Отже, узагальнюючи все вище сказане, можна зробити висновок, що рефлексія характеризується перш за все особистістю, будь вона включена в діяльність, спілкування, мислительний процес. Рефлексія розглядається як фундаментальна якість усвідомлення,

звернення свідомості до самих психічних процесів і особистісних структур, опосередкованих через діяльність і поведінку. Основна психологічна характеристика цього звернення – інтерпретація, психологічна кваліфікація запланованих і вже здійснених вчинків та переживань, які їх супроводжують. Вона (рефлексія) породжується протиріччями, порушеннями внутрішньої цілісності психічних процесів і структур, зберігаючи і утворюючи їх неперервність. Рефлексія пов'язана із здатністю людини вийти за межі ситуації, в яку вона включена, в деякому розумінні за межі себе, при цьому відбувається співвіднесення зовнішнього і внутрішнього світу, усвідомлення вчинку через співвідношення його причин та наслідків. Творча рефлексія полягає у цілепокладанні і регулюванні адекватних вимог до себе на основі співставлення зовнішніх вимог, специфіки ситуації, реальних можливостей самого суб'єкта. Рефлексія лежить в основі цілісної психологічної культури особистості, пов'язана з моральною зрілістю, відносною незалежністю від ситуативних обставин і є внутрішнім чинником особистісного саморозвитку.

Охарактеризувавши поняття «рефлексія», ми можемо перейти до розкриття основного питання статті, тобто до з'ясування ролі рефлексії у становленні особистості молодшого школяра. Для цього розглянемо результати експериментальних досліджень деяких авторів, які займалися розробкою даної проблеми. В основному функціонування рефлексії в особистісній сфері вивчалось на матеріалі оцінки та самооцінки якостей особистості.

Так, у дослідженнях А.В.Захарової, Т.Ю.Андрущенко був виявлений зв'язок рівнів сформованості ^{навчальної} учбової діяльності з особливостями самооцінки молодших школярів. У дітей з високим рівнем учбової діяльності спостерігається відносно стійка, адекватна і рефлексивна самооцінка. Низькому рівню сформованості учбової діяльності відповідала недостатня рефлексивність самооцінки, її велика категоричність і неадекватність (11).

У дослідженнях А.В.Захарової та М.Мамжанова був показаний зв'язок між рівнем сформованості самооцінки і рівнем пізнавальних можливостей молодшого школяра. Високому рівню пізнавальних можливостей дітей відповідають такі показники самооцінки, як рефлексивність, диференційованість, висока міра конкретизації. У самооцінці дітей з низьким рівнем пізнавальних можливостей ці якості самооцінки представлені меншою мірою (12).

Дослідження, виконане М.Боцмановою і А.Захаровою, продемонструвало зв'язок специфічних показників самооцінки молодших школярів з рівнем функціонування у них рефлексії в інтелектуальній сфері – у процесі розв'язання задач. З підвищенням рівня рефлексії спостерігається збільшення у дітей проблематичних суджень, які відображають невпевненість дитини у собі. Цей факт свідчить про те, що достатньо високий рівень рефлексії пов'язаний у молодшого школяра з деякою невизначеністю в оцінці самого себе як суб'єкта діяльності, що призводить до відсутності категоричності в його судженнях (наприклад, з використанням таких слів, як «на мою думку», «мені здається», «можливо» та ін.). Самооцінка дитини у таких випадках може бути охарактеризована як занижена.

Самооцінка дітей, у яких рефлексія знаходиться на менш високому рівні, мала інші особливості: ці діти більш впевнені, вони неадекватно оцінюють задачу, помилково визначаючи свої можливості при її розв'язанні. У самооцінних судженнях дітей було більше категоричних самооцінок як позитивної, так і негативної модальності (4).

Таким чином, рефлексія, яка формується у молодших школярів при розв'язанні навчально-пізнавальних задач, разом з тим сприяє і формуванню самооцінки дітей. Це забезпечує більш високий рівень організації учбової діяльності. І якщо враховувати, що провідним видом діяльності молодшого школяра є саме учіння, то рефлексія, яка формується в його процесі, впливає на становлення особистісних якостей дитини.

Як же функціонує рефлексія у моральній сфері школярів? У психологічній літературі відмічається конкретно-ситуативний характер оцінки молодшими школярами моральних якостей людей, її залежність від думки дорослих (2). У деяких дослідженнях вказано, що молодші школярі значно відрізняються один від одного за рівнем сформованості оцінки і самооцінки моральних якостей особистості. Одні діти користуються широким колом оцінних критеріїв, вміють співвідносити і узагальнювати їх, проявляючи досить високий рівень рефлексії, інші використовують обмежену кількість цих критеріїв, проявляючи суб'єктивність у їх виборі, не узагальнюють підстави оцінок, мотивують їх одиничними прикладами (4). У цих же дослідженнях виділено показники рефлексивності в оцінці і самооцінці учнів молодших класів якостей особистості. Орієнтуючись

на міру вираженості цих показників, автори даного дослідження визначили рівень сформованості рефлексії в оцінці дітьми моральних якостей особистості. Найбільш високий, перший рівень сформованості рефлексії характеризується тим, що при оцінці якостей особистості діти використовують весь набір цих показників. Другий рівень характеризується менш однорідною картиною: показники рефлексії проявляються рідше, негативні оцінки звучать більш категорично. Думки дітей менше співпадають з думками інших. Третій, найнижчий рівень сформованості рефлексії у морально-етичній сфері характеризується мінімальною представленістю в оцінних судженнях дітей показників, які вказані вище.

Дослідження Л.С.Сапожнікової вказують на те, що учні 1-2 класів усвідомлюють лише свої соціальні зв'язки (ставлення до товаришів, становище у класі за успішністю). З віком збільшується кількість учнів, предметом самоусвідомлення яких поступово стають характерологічні якості особистості (23).

У дослідженнях М.Є.Боцманової, В.В.Давидова виявлений зв'язок сформованості рефлексії з двома соціально-психологічними факторами – мірою популярності дитини у колективі і знаком цієї популярності. Діти, які привертають до себе увагу однолітків, виділяються серед них якостями позитивної модальності, виявились і більш рефлексивними. На другому місці виявились діти, які отримали невелику кількість виборів, але серед них переважали вибори позитивної модальності. Цей факт свідчить про те, що міра сформованості рефлексії більш пов'язана з наявністю у структурі особистості позитивних якостей, ніж рівень популярності. Два фактори, які характеризують міру сформованості рефлексії, виявились тісно взаємопов'язаними. Відомо, що авторитетність, повагу, визнання однолітків дитина набуває, в першу чергу, завдяки наявності саме позитивних якостей.

Отже, ми можемо зробити деякі узагальнення. Процес навчально-пізнавальної діяльності сприяє становленню рефлексії і самооцінки дітей, що, в свою чергу, впливає на формування характерологічних якостей особистості дитини. Уже в другому класі школярі проявляють досить високий рівень рефлексивності в оцінці і самооцінці якостей особистості. Спираючись на аналіз вчинків і стосунків, виділяючи моральні критерії оцінки, діти вміють розмірковувати про якості особистості. Молодші школярі беруть до

уваги думки інших людей, а висловлюючи свою думку, вміють її аргументувати і відстоювати. Але ці можливості сформовані у різних учнів неоднаково: в одних вони представлені максимально і на порівняно високому рівні, в інших тільки починають формуватися, проявляються рідше і слабше. У молодшому шкільному віці діти чітко діляться за ставленням до них однолітків: одним дають максимальну кількість позитивних оцінок, іншим так само яскраво адресують негативні характеристики.

Постає питання: який взаємозв'язок, взаємовплив вказаних факторів? Чи рівень рефлексії впливає на формування того чи іншого комплексу особистісних якостей, або, навпаки, становлення відповідних якостей особистості визначає міру сформованості рефлексії? Деякі дослідження свідчать про тісний взаємозв'язок цих факторів та їх взаємну зумовленість. З одного боку, наявність позитивних якостей у структурі особистості дитини і як наслідок – позитивне ставлення до неї з боку однолітків – створюють сприятливі умови для розвитку її в цілому. Комплекс сформованих у дітей негативних якостей пов'язаний з протилежною тенденцією: виникненням конфліктних стосунків з однолітками. Це стає бар'єром при засвоєнні вимог, при аналізі критеріїв оцінок. З іншого боку, високий рівень рефлексії сприяє швидкому засвоєнню дитиною суспільно значущих критеріїв оцінки, формуванню моральних якостей особистості, їх оцінки і самооцінки. Нерозвинута рефлексія перешкоджає цьому: дитина не в стані правильно віднестись до вимог, які їй пред'являються, побачити свої недоліки. Формування рефлексії у моральній сфері дитини – молодшого школяра є необхідною умовою відносно сприятливого розвитку особистості. Але дослідження свідчать про те, що формування рефлексії не може бути повною гарантією такого розвитку.

1. Абульханова-Славская К.А. Личностные механизмы регуляции деятельности // Проблемы психологии личности. – М., 1982.
2. Анкудинова Н.Е. Об особенностях оценки и самооценки учащихся 1-4 классов в учебной деятельности // Вопросы психологии. – 1968. – № 3.
3. Андреева Г.М. Социальная психология. – М., 1980, – С. 391.
4. Бодманова М.Е., Давыдов В.В. Психическое развитие младших школьников, 1990.
5. Божович Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте. – М., 1968.

6. Бех І.Д. Психологічні основи морального розвитку особистості. – К., 1992.
7. Борншевський М.Й. Развитие саморегуляции поведения школьников: Автореф. дисерт. докт. психол. наук. – М., 1990.
8. Гуткина Н.Н. Личностная рефлексия в подростковом возрасте. Автореф. канд. дисерт. – М., 1983.
9. Гегель Г.В. Энциклопедия философских наук. – Т.3.: Философия духа. – М., 1997.
10. Декарт Р. Избранные произведения. – М., 1950.
11. Захарова А.В., Андрущенко Т.Ю. Исследование самооценки младших школьников в учебной деятельности // Вопросы психологии. – 1980. – № 4.
12. Захарова А.В., Мамжанов М. Роль самооценки в формировании познавательной активности младшего школьника // Новые исследования в психологии. – 1983. – № 1.
13. Кобляков В.П. Этическое сознание. – Ленинград, 1979.
14. Локк Дж. Опыт о человеческом разуме // Избранные философские произведения, – М., 1980. – Т.1.
15. Ломов Б.Ф. Общение как проблема общей психологии. // Методологические проблемы социальной психологии. – М., 1975.
16. Личность: этические проблемы / Под ред. Б.О. Николаевича, С.Ф. Анисимова, А.А. Гусейнова и др. – М., 1982.
17. Малахова М.Ю. Возрастные особенности рефлексивных механизмов нравственного сознания школьников: Дисерт. канд. психол. наук. – М., 1987.
18. Моральный выбор / Под ред. А.Н. Титаренко – М., 1980.
19. Петровский А.В. Личность в психологии: парадигма субъектности. – Ростов-на-Дону., 1996.
20. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. – М., 1946.
21. Слободчиков В.Н. Психология: проблемы становления внутреннего мира человека // Вопросы психологии. – 1986, – №6.
22. Столин В.В. Самознание личности. – М., 1983.
23. Сапожникова Л.С. Республіканський науково-методичний збірник. – Вип. 29. – 1987.
24. Ярошевский М.Г. История психологии. – М., 1985.

Олена Павлюк. Особливості рефлексії та її вплив на становлення особистості молодшого школяра. У статті показана важлива роль рефлексії у процесі становлення особистості молодшого школяра. Дається аналіз поглядів різних авторів на природу і сутність рефлексії, представлені результати досліджень деяких психологів, які займалися проблемою. Показана важлива роль навчально-пізнавальної діяльності у процесі утворення рефлексії. Виділені фактори, які характеризують міру сформованості рефлексії молодших школярів, показаний їх взаємозв'язок.

Елена Павлюк. Особенности рефлексии и ее влияние на становление личности младшего школьника. В статье показана

важная роль рефлексии в процессе становления личности младшего школьника. Дается анализ взглядов разных авторов на природу и сущность рефлексии, излагаются результаты исследования некоторых психологов, занимавшихся данной проблемой. Показана важная роль учебно-познавательной деятельности в процессе образования рефлексии. Выделяются факторы, характеризующие степень сформированности рефлексии младших школьников, показана их взаимосвязь.

Olena Pavliuk. Peculiarities of reflection and its influence on the formation of personality of a junior pupil. The important role of the reflection in the process of growing of personality of the junior pupil is manifested in the article. The analysis of different authors' views on the nature and essence of the reflection is given. The results of researches of some authors who studied this problem are presented. An important role of school and cognitive activity in the formation of reflection is manifested. The factors, characterizing the level of formed reflection of junior pupils are singled out and their interaction is manifested.